

ВІРМЕНСЬКИЙ ГЕНОЦИД, ГОЛОДОМОР-ГЕНОЦИД 1932 – 1933 рр. В УКРАЇНІ – ПАРАЛЕЛІ ТРАГЕДІЙ

У статті розповідається про паралелі трагедій двох братніх народів – Вірменський геноцид 1915 р., організований кривавим режимом Османської імперії, та голодомор-геноцид українського народу 1932 – 1933 рр., зокрема, на Поділлі, в період правління більшовицького режиму в колишньому СРСР, жахливі наслідки політичних репресій в обох країнах, про проблеми визнання світом вчинених злочинів.

Ключові слова: історична пам'ять, вірмени, українці, Османська імперія, Вірменський геноцид, голодомор-геноцид українського народу, більшовизм, політичні репресії, Поділля, офіційна позиція Анкари та Москви, міжнародне право.

Історія здавна поєднала вірменський та український народи. Впродовж багатьох століть вони живуть у злагоді та взаєморозумінні. У багатьох випадках у них спільні проблеми, спільна доля. Так, обоє зазнали у кривавому ХХ столітті катастрофічного за своєю сутністю геноциду, інших випробувань і поневірянь. Але вижили!.. Представників обох національностей можна зустріти в різних куточках світу.

У далекому ХІV столітті з'явилися перші вірмени на мальовничому українському Поділлі. Найбільшим центром їхнього поселення став Кам'янець-Подільський, хоч селилися вони й в інших місцевостях краю. На Вінниччині – в Бару, Могилеві-Подільському, Вінниці.

У Хмельницькій області до цього часу є села Малі і Великі Вірмени. У Кам'янці-Подільському – вулиця Вірменська, Вірменський ринок, Вірменський колодязь, Вірменський бастион.

Є також Вірменський єпископський палац, де знаходилась резиденція архієпископів, які півроку мешкали у Львові, а півроку – у Кам'янці-Подільському. Під час реконструкції тут виявлено кам'яну плиту з написом на старовірменській мові: «Будинок куплено священиком Бетрісом і його дружиною 1479 року», що дало підстави датувати його будівництво ХV століттям. Інша назва Вірменського єпископського палацу – Вірменський торговий будинок. Свого часу ця будівля була центром вірменської торгівлі міста.

Був Вірменський костел. Його будівництво відносять до ХІV століття. 1495 року дерев'яний костел зазнав руйнування і зведений вже з каміння. У часи турецької окупації 1672 – 1699 років знову зруйнований і відновлений лише в другій половині ХVІІІ ст. До 1666 року костел був вірмено-григоріанською церквою. Знищений у ХХ ст. під час антирелігійної кампанії в СРСР.

Є Вірменська дзвіниця – єдиний архітектурний елемент, який залишився від комплексу Вірменського костелу. Побудована дзвіниця в кінці ХV – на початку ХVІ століть.

Є Вірменський бастион – шестигранне кам'яно-земляне укріплення на в'їзді в Старе місто із західної сторони з боку Замкового мосту. Називався ще «батарея Св. Терези». Під такою назвою фігурує, зокрема, в документах 1761 р. У ХVІІІ ст. Вірменський бастион також носив назву Великий рондель (за формою укріплення). За твердженням деяких дослідників, збудований у 30 – 40-х роках ХVІ ст.

Слід згадати і про інші збережені донині топоніми.

Вірменська вулиця. Вперше з'явилася в описі міста 1700 року під назвою вулиця «Від Руської брами до Вірменського костелу». Носила ще назви Губернаторська, Троцького, Радянська, Свердлова. 11 вересня 1990 року відновлено її історичну назву – Вірменська.

Вірменський колодязь. Пам'ятка містобудування ХVІІ ст. Глибина колодязя – до 40 метрів, діаметр – 3 метри.

Вірменський ринок – давня та сучасна (з 1990 року) назва ринку в Старому місті. Назву пов'язано з появою в XIV ст. у місті вірмен, які заснували тут одну з потужних колоній. З ринку і на південь Старого міста розташовувались вірменські квартали. Ринок був центром торгівлі вірмен у Кам'янці-Подільському.

Вірменські фільварки – фільваркове господарство, створене на землях на північ від Руських фільварків, наданих вірменській громаді міста [1].

Перегорнемо інші важливі сторінки історії (що стосуються геноциду обох народів).

Як відомо, Вірменія була насильно анексована до складу Османської імперії. Турецькі піддані вірменської національності постійно зазнавали утисків, ніколи не мали особливих привілеїв. Те, що багато вірмен були успішними комерсантами, а тому й порівняно заможними людьми, часто ставало причиною грабунків та розбійницьких дій стосовно них. Не менше страждали і незаможні вірмени, що обкладалися численними непомірними податками.

У 1908 р. владу в Турецькій імперії захопила партія младотурків, офіційною ідеологією якої був пантюркізм (теорія «Великого Турану»), а метою пантюрників – створення тюркської імперії від Балкан до Алтаю.

Вірмени викликали у младотурків ненависть і тим, що населена ними Західна Вірменія відокремлювала суто османські області від Азербайджану і місць проживання інших тюркських племен.

Ідея винищення немусульманських народів Османської імперії (вірмени за релігією – християни з античних часів) запозичена в османських султанів. Младотурецькі правителі виношували її давно. Так, ще в 1895 – 1896 роках османським султаном була спровокована різанина вірменського населення, в результаті якої вбито, за різними підрахунками, від 100 до 200 тисяч осіб.

Апофеозом антивірменських операцій стали 1914 – 1916 роки, коли лютувала Перша світова війна. Впродовж неї вірмени Туреччини постійно перебували під загрозою фізичного винищення. Практично єдиним шляхом порятунку була втеча з рідних місць, коли усупереч власній волі доводилося покидати своє майно, оселі, рідну землю...

Вступ Османської імперії в Першу світову війну в серпні 1914 року, на думку младотурків, означав «унікальний шанс» для остаточного вирішення «вірменського питання», тобто повного винищення вірмен. За словами одного із організаторів геноциду, молодотурка Талаат Паші, навіть слово «вірменин» повинне було назавжди канути в Лету. Іншими організаторами злочинів стали ще два лідери младотурків – Джемаль і Енвер, а також керівник «Особливої організації» Бехаеддін Шакир [2] (контингент цього угруповання складала карні злочинці та бандити, котрих в умовах введеного військового стану османський уряд випустив із в'язниць).

Провину за поразки турків у боях взимку 1915 року керівництвом Туреччини було покладено на вірмен, які служили в османській армії. У лютому близько 100 тисяч їх було роззброєно і більшість жорстоко вбито – їм перерізали горла або закопували живцем.

Роззброєння мирного населення також супроводжувалось тортурами і вбивствами [3].

Днем геноциду вірменського населення прийнято вважати 24 квітня 1915 року, коли згадані младотурецькі правителі наказали зібрати всю вірменську інтелігенцію в Станбулі і депортувати. Багато хто був цього дня убитий. Саме в цей день у столиці імперії розпочались масові арешти вірменської еліти. До кінця місяця під арешт потрапило більше 800 релігійних, культурних діячів – представників вірменської громади, більшість яких в подальшому були позбавлені найдорожчого – життя. Саме зі стамбульських подій почалось повномасштабне винищення вірменської еліти та депортація населення по всій Османській імперії – вірмен почали масово виселяти в пустельні райони не тільки з прифронтових областей, але й з великих міст країни.

Зокрема, депортованих вірмен Трапезунського і Ерзрумського вілаєтів погнали по долині Єфрата до ущелини Кемах. 8, 9, 10 червня 1915 року в цій ущелині беззахисні люди піддалися нападу турецьких солдатів і курдів. Після пограбування майже всі вірмени були

вирізані, лише деякі зуміли врятуватися. Дітей різали на очах їхніх батьків, які не в силах бачити різанину, кидалися у прірву смерті і розбивались об виступи скель. В ущелині заструмила ріка крові [4]...

Різанина вірменського населення тривала до вересня 1918 року.

Впродовж цього часу загинуло понад 1,5 млн. вірмен, інші або втекли, або були виселені османами в Месопотамію, Ліван, Сірію через пустелі, де більшість з них загинула через голод і хвороби. Більш ніж мільйон вірменських біженців було розсіяно по всьому світу [2].

Голодна зима 1918 – 1919 року призвела до смерті ще 200 тисяч вірмен [5].

Не менш жахливою виявилася Ізмірська різанина – заключний епізод греко-турецької війни 1919 – 1922 рр., що стався у вересні 1922 року. 9 вересня турецькі війська увійшли в Смірну (сучасний Ізмір), після чого почалися дикі звірства та різня християнського населення міста (греків і вірмен). 19 вересня в Смірні почалася пожежа, що тривала кілька днів і зруйнувала християнську частину міста. У ході різанини та наступних подій загинуло близько 200000 осіб. Решта християн були змушені покинути Смірну (Ізмір) [6].

Такою ж жахливою та масштабною трагедією був голодомор-геноцид 1932 – 1933 років українського народу.

Стався він саме в житниці Європи, на найродючішій у світі землі. Тоді у мирний час свідомо було знищено голодом близько 7-и мільйонів селян-хліборобів (на 1 січня 1932 р. селянство України становило 25 млн. 533 тис. з 32 млн. 680 тис. всього населення республіки) [7]. Організований і здійснений більшовицькою тоталітарною владою.

Більшовизм, як ідеологія, сформувався на початку ХХ ст. в імперській Росії. В українському радянському енциклопедичному словнику 1966 р. трактування його було таким: «Це – поєднання ідеологічних, організаційних, тактичних і теоретичних принципів, втіленням яких є марксистсько-ленінська партія. Більшовизм означає високу принциповість у питаннях ідеології і політики, непримиренність до будь-яких збочень від марксизму-ленінізму...» [8]. Але, звичайно, в енциклопедичному словнику не йдеться про те, що за «непримиренністю» до своїх політичних противників, у ході утвердження «диктатури пролетаріату» (фактично – більшовицької партії), стояло їхнє масове фізичне знищення, що і підтвердила 70-літня історія більшовицько-комуністичної держави, особливо 20 – 30-х рр. ХХ ст., коли державному терору – репресіям, були піддані мільйони ні в чому не винних громадян.

Україна опинилася чи не в епіцентрі жахливих подій. Перманентна більшовицька революція, яка, за трактуванням її вождів, мала бути світовою, з Росії, в першу чергу, експортувалася сусіднім народам. Зокрема, інтернаціональні гасла з Петрограда і Москви багнетами червоноармійців Муравйова впроваджувалися з 1918 р. і на українських землях. Тільки в самому Києві на початку 1918 р. озброєними загонами «муравйовщини» було розстріляно та закатовано понад 5 тис. киян [9].

Злочини були не випадковими, адже вони базувалися на більшовицькій людиноненависницькій ідеології. Одна тільки теза Леніна – «Для нас моральність підпорядкована інтересам класової боротьби пролетаріату» – вже відкидає всілякі прояви людяності. «Ви, буржуазія, вбиваєте окремих осіб, а ми вбиваємо цілі класи», – заявляв після вбивства керівника петроградської ЧК Урицького соратник вождя Зінов'єв [10].

Насилля стало панівним аргументом у вирішенні всіх питань більшовицької влади. Змушуючи селян працювати колективно, відбираючи у них без відшкодування результати їхньої праці та роками нажити власність, більшовицький режим тим самим викликав невдоволення і гнів. Це стверджував відомий український письменник В. Короленко. У листі до А. Луначарського (1920 р.) він відзначав: «...Ви проходитье по селах Росії та України розпеченим залізом, спалюєте цілі села і радієте успіхам продовольчої політики. Проголошуються перемоги комунізму в українському селі, тоді як сільська Україна кипить ненавистю і гнівом...» [11].

Споконвічні хлібороби оголошувалися контрреволюціонерами, куркулями, націоналістами. У влади, таким чином, з'явився «привід» для розв'язання терору проти безневинного населення.

Запам'ятався українцям 1929 рік – «рік ліквідації куркуля», розгортання колективізації – насильницької руйнації більшовицькою владою традиційного укладу життя сільських мешканців.

«...Процес колективізації проходив з погрозами, насильством, залякуванням, терором селян. Представники влади і ОДПУ скрізь застосовували проти них фізичну силу. У «куркулів» конфісковувались засоби виробництва, худоба, допоміжні і житлові будинки...

«Куркульство» ділилося на три категорії. Перша категорія підлягала розстрілу або ув'язненню у віддалених таборах. До другої категорії віднесено сім'ї розстріляних або ув'язнених: вони підлягали депортації. До третьої категорії входили політично лояльні, але потенційно небезпечні елементи, яких планували переселяти до інших місцевостей під контроль держави з залученням до праці «в трудових загонах і колоніях в лісах, на дорогах, для поліпшення якості земель» тощо. Тоді ж було визначено і заплановано, а правильніше, лімітовано, кількість жертв. Уже в грудні 1929 року на Політбюро називалась цифра 5 – 6 млн. «розкуркулених» усіх трьох категорій. Потім ця цифра дійшла до десяти мільйонів...

Чоловіків, жінок і дітей виганяли з рідних домівок без речей і їжі. Їх гнали взимку в сильні морози, навесні і восени, під дощами по коліна в болоті, викидали з підвід, де завгодно, серед полів. Бувало й зовсім по-садистському – людей годували солоною рибою і не давали нічого пити, мертвих і помираючих викидали взагалі, під залізничний насип. Частина людей одразу розстріляли. Приблизно третину – відправили в табори. Виселених до Уралу і в Сибір вивантажували просто неба на землях, не придатних для господарювання. Скільки маленьких дітей і немічних старих, виснажених і хворих селян і селянок померло на тих страшних верстах, ніхто не лічив...» [12].

Піком розправи над населенням, винищення його жахливою голодною смертю стали 1932 – 1933 роки, коли новоствореним колективним господарствам встановлювалися непомірні хлібозаготівельні завдання (від колгоспів, що виконали план та створили насінневий фонд, вимагали «перевиконання плану»), коли повсюдно застосовувалися насильницькі методи хлібозаготівельних кампаній, вилучення у селянства всього наявного у нього продовольства.

Сталін вважав голод ефективним і цілком прийнятним засобом боротьби з українським селянством як «куркульсько-націоналістичним елементом». Тим більше в умовах, коли прийняття ідеї «класового ворога» звільняло від будь-яких людських почуттів. Невиконання планових показників, як правило, нереальних і завищених, влада розцінювала як контрреволюційний саботаж, шкідництво декласованих елементів. В цей час створені владою спеціальні загони до останньої зернини вимітали збіжжя із громадських комор, осель колгоспників та одноосібників. Забирали усякі продукти харчування.

Як свідчать очевидці трагедії, «можновладні злодюги вимели... все їстівне і залишили людей напризволяще... Все пішло тоді на їжу – гниль із городів, кора та листя з дерев, трава, все живе, чи то кіт, чи собака... Тинялись на дворах ледь живі скелети, помирали на вулицях та по-під тинами опухлі люди, складали їх такі ж нещасники, як і вони, на віз, мов дрова, і везли на цвинтар...» [13].

Вражає цинізм більшовицького вождя – Сталіна.

Брутально розпочавши проти українського селянства неоголошену війну, він у серпні 1932-го пропонував своїм найближчим соратникам теорію про те, що здійсненій насильницьким шляхом колективізації не вистачило всього лише правової бази. Соціалізму, за його твердженням, як і капіталізму, потрібні були закони для захисту власності. Держава стане сильнішою, якщо всю сільськогосподарську продукцію оголосити державною власністю, всякий несанкціонований збір врожаю вважати крадіжкою, а такі крадіжки карати негайною стратою. Так селянина, який голодував, могли застрелити, якщо він підбирав залишки картоплі із борозни на землі, яка зовсім недавно була його власністю. Можливо,

вождь-тиран дійсно вважав, що це спрацює; у результаті, зазвичай, селян було позбавлено будь-якого легального захисту від тотального свавілля держави-переможця. Навіть проста наявність продуктів була гіпотетичним доказом злочину. Закон вступив у дію 7 серпня 1932 року [14, С. 64 – 65].

Сталін стверджував, що супротив його політики в Радянській Україні був особливого сорту, можливо, невидимим для спостерігача. Опозиція більше не була відкритою, оскільки вороги соціалізму тепер «тихі» і навіть «святі». «Теперішні куркулі, – говорив він, – люди «тихі», «солоденькі», навіть святі». Люди, які здавалися невинними, були винними. У його розумінні, селянин, який вмирав від голоду, наперекір очевидному, був саботажником, що працював на капіталістичні держави в їхній кампанії з дискредитації Радянського Союзу... Це була ідеологічна лінія... [14, С. 65]. За Сталіним – саботажники ненавидять соціалізм настільки, що свідомо дозволяють власним сім'ям вмирати... Спотворені голодом тіла синів і дочок, батьків і матерів – не більше чим ширма, за якою вороги помисляють зруйнувати соціалізм [14, С. 68]. Отже, український селянин був агресором, а він, Сталін, – жертвою [14, С. 69]...

Подібно ворожій армії партактивісти..., забираючи все, що можна..., залишали після себе нічого, крім горя і смерті [14, С. 65]. Села, занесені в чорні списки, ставали зоною смерті [14, С. 70].

Коли голод лютував в Україні в перші тижні 1933 року, Сталін закрити кордони республіки, щоб селяни не могли втекти, а також закрити міста, щоб вони не могли там просити милостиню. Починаючи з 14 січня 1933 року, радянські громадяни були зобов'язані мати внутрішні паспорти для легального проживання в містах. Селянам паспортів не видавали... Був заборонений продаж їм залізничних квитків... До кінця лютого 1933 р. близько 190 тисяч селян були спіймані і відіслані назад у свої села вмирати з голоду [14, С. 72 – 73].

Англійський журналіст Малколм Маггерідж влітку 1933 р. повідомляв: «Я побачив щось на зразок двобою між урядом і селянами. Поле цього двобою – мільйони селян, що вмирили з голоду, з тілами, часто опухлими від браку їжі. З другого боку – вояки частин ДПУ, що виконували накази диктатури пролетаріату. Вони пройшли крізь країну, мов рій сарани, забравши з собою все їстівне; вони постріляли або заслали тисячі селян, часом цілі села; вони перетворили найродючішу землю в світі на журливу пустелю» [15].

А ось яка оцінка містилася в резолюції XII з'їзду КП(б)У, який відбувся в січні наступного 1934 року. В ній наголошувалося: «1933 рік був роком розгрому націоналістичної контрреволюції, викриття і розгрому націоналістичного ухилу... З'їзд відзначає величезну роботу органів ДПУ України в розгромі націоналістичних контрреволюційних елементів» [16]. Коментарі зайві...

Ось з якою владою довелось практично наодинці боротися українському селянству після остаточного утвердження більшовицького режиму в Україні. Це жорстоке протистояння селянства з більшовизмом тривало протягом кількох десятиріч ХХ ст., адже саме селянство було головним виразником, носієм і водночас захисником національних постулатів українства. І тільки Голодомором більшовицька тоталітарна антиукраїнська влада змогла поставити на коліна волелюбний український народ [17].

Тільки на родючій, плодоносній Вінниччині загинуло від голодної смерті більше півмільйона людей (кожен п'ятий мешканець області) [18]. Це значно більше кількості жертв цивільного населення Вінницької області під час її окупації гітлерівськими загарбниками.

Отже, трагедія обох народів сталася через насильницькі дії тоталітарних режимів.

Простежуються й інші паралелі: небажання правонаступників Османської та більшовицько-радянської імперій визнавати та нести відповідальність за вчинені злочини.

Сьогодні проблема визнання чи невизнання Туреччиною геноциду вірмен в Османській імперії та Турецькій республіці є одним із каменів спотикання на шляху Анкари до Європейського Союзу. Намагаючись здобути членство у Євросоюзі, ні офіційна влада, ні громадськість Туреччини не поспішають демонструвати цивілізованого європейського

підходу до цього питання. Для заперечення факту геноциду вірмен використовуються різні прийоми. Так, цілком заперечують кількість жертв серед вірменського населення. Вірменські дослідники Ю. Барсегов та К. Вртанесян наводять цифру в 1,5 млн. осіб. З турецького боку лунають інші дані – від 10 – 15 до 100 – 150 тисяч жертв (впадає у вічі цікава деталь – цифри ті ж самі, лише з різницею на один або два порядки). Напевне, з точки зору турецьких правників, така кількість жертв не досягає масштабів геноциду. Крім того, вважається, що всі ці жертви були повстанцями, що своїми партизанськими діями намагались відірвати Турецьку Вірменію від Туреччини і приєднати її до Російської імперії, тобто держава захищала свою територіальну цілісність, а це вже зовсім інший ракурс з погляду міжнародного права.

Зовсім не береться до уваги те, що ще у спільній Декларації від 24 травня 1915 року країн-союзниць (Великобританія, Франція і Росія) масові вбивства вірмен уперше в історії були визнані злочином проти людяності.

Однозначна й позиція офіційної Москви – Голодомору українців не було. Була важка ситуація в країні, весь Радянський Союз потерпав від нестачі продовольства. Тому цілком можна погодитись із дослідником Володимиром Бузейчуком, який пише: «Поважні історичні журнали (видання Російської Академії наук та інших наукових установ), як то «Отечественная история» (колишня «История СССР»), або «Вопросы истории», кинулись публікувати дослідження шанованих істориків про голод у різних куточках Радянського Союзу протягом 1932 – 1933 років. От тільки сотні чи тисячі жертв голодомору в Карелії чи Мордві ніяк не порівняти з мільйонами померлих голодною смертю в Україні. Причому, я жодним чином не хочу образити пам'ять загиблих в інших місцевостях. Їх смерть – частина того ж злочину, який коївся у нас на Батьківщині. Просто масштаби трагедії, погодьтесь, неспівставні»...

В той же час Закон України «Про Голодомор 1932 – 1933 років в Україні чітко кваліфікує його як геноцид українського народу, закладає політико-правові засади для ґрунтовного дослідження причин, перебігу та наслідків найстрашнішої трагедії українців у ХХ столітті, сприяє формуванню морально-етичних підвалин відновлення і здійснення національної пам'яті.

Схилимо у скорботі за безневинно убієнними голови. Пам'ятаймо про них. Рано чи пізно справедливий суд історії відбудеться, правда проб'є дорогу, істина восторжествує!

Джерела та література:

1. Прокопчук В. С., Старенький І. О. Топонімічний словник Кам'янця-Подільського / В. С. Прокопчук, І. О. Старенький. – Кам'янець-Подільський: Видавець ПП Зволейко Д. Г., 2014. – С. 42 – 44.
2. https://uk.wikipedia.org/wiki/Геноцид_вірмен
3. bandera.lviv.ua/?p=1327
4. ua-referat.com/Геноцид_вірмен_в_1915_році
5. www.jnsm.com.ua/cgi-bin/m/tm.pl?Month=04&Daj=24
6. https://uk.wikipedia.org/wiki/Різня_в_Смірні
7. Довідник з основних статистично-економічних показників господарства районів Вінницької області. – Харків, 1933. – С. 8.
8. Український радянський енциклопедичний словник. – К., 1966. – У 3-х тт. – Т. 1. – С. 193.
9. Мельгунов С. П. Красный террор в России (1918 – 1923) / С. П. Мельгунов. – М., 1990. – С. 50, 51.
10. Завальнюк К. В. Репресії Московсько-більшовицької влади проти української інтелігенції у 1919 р. / К. В. Завальнюк // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Політичні репресії на Поділлі в ХХ ст.». – Вінниця, 2001. – С. 118.
11. Кульчицький С. В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя / С. В. Кульчицький. – Київ, 1996. – С. 143.

12. *Загородній І. М.* Втрачені покоління / І. М. Загородній. – Вінниця: ТОВ «Консоль», 2012. – С. 153 – 154.
13. *Коритчук В., Шепель І.* Сосни. Книга пам'яті / В. Коритчук, І. Шепель. – Київ – Сосни, 1993. – С. 25 – 26.
14. *Снайдер Т.* Кровавые земли: Европа между Гитлером и Сталиным / Тимон Снайдер [пер. с англ. Л. Зурнаджи]. – К.: Дуліби, 2015. – 584 с.
15. *Конквест Р.* Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор / Р. Конквест. – К.: Либідь, 1993. – С. 292.
16. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК (118 – 1976). – К.: Політвидав України, 1976. – У 2-х т. – Т. 1. – С. 777.
17. *Володимир Петренко.* Геноцид голодом на Вінниччині (Поділлі) у 1932 – 1933 роках: передумови, причини та наслідки / Володимир Петренко // Національна Книга пам'яті жертв голодомору 1932 – 1933 років в Україні. Вінницька область. – Вінниця: ДП «ДКФ», 2008. – С. 8.
18. *Петренко В.* Більшовицька влада та українське селянство у 20 – 30 рр. ХХ ст.: причини, технології, наслідки Голодомору-геноциду (за матеріалами Поділля) / В. Петренко. – Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2008. – С. 289.